

HODNOTOVÉ ORIENTACE ČESKÉ POPULACE Z POHLEDU DRUHÉHO DEMOGRAFICKÉHO PŘECHODU

Helena Polesná

Abstrakt

S odstupem více než dvaceti let od prvních úvah o šíření rodinných hodnot spjatých s druhým demografickým přechodem v České republice je možné za pomoci dat ISSP postihnout míru liberalizace české společnosti od roku 1994 do 2012. Řada postojů prošla významnou proměnou, a to zvláště mezi lety 2002 a 2012. V české společnosti je od devadesátých let opouštěn tradiční model muže živitele, rodičovství je častěji považováno za omezující svobodu jedince, postoje k pracující matce dítěte se výrazně liberalizují, rozvod je legitimním způsobem ukončení manželského svazku, a co více, i v české společnosti se šíří postmaterialistické hodnoty. Situace však není jednostranná, zároveň s trendy liberalizace se objevují důkazy o ožívování hodnoty manželství. Specifika transformace v České republice ukazuje i shluková analýza provedená na základě demografických ukazatelů a charakteristik hodnotových systémů evropských států. Česká republika je po více než dvaceti letech od prvních projevů transformace demografického chování "na půl" cesty k severozápadní Evropě.

Klíčová slova: hodnotové orientace, druhý demografický přechod, rodinné chování

JEL Code: J11

Úvod

Brzy po pádu komunistických režimů ve střední a východní propukla v této oblasti hluboká proměna demografického chování, výjimkou nebyla ani Česká republika. Prvním projevem byl pokles intenzity plodnosti, který byl téměř ve stejný okamžik následován poklesem intenzity sňatečnosti, zároveň rostl věk matek při narození prvního dítěte, muži i ženy začali později vstupovat do sňatku, v české společnosti se začala šířit nesezdaná soužití a děti se s vyšší frekvencí rodily mimo manželství. Všechny tyto změny naznačovaly nástup nového reprodukčního modelu. Brzy po projevu těchto změn odborníci z řad demografů a sociologů

hledali vysvětlení takto nebývalých změn. V odborné literatuře se v polovině devadesátých let objevují dvě prakticky protichůdná vysvětlení zmiňované transformace v postkomunistických zemích. Jedním zorným úhlem této problematiky se stala teorie druhého demografického přechodu, která proměnu demografického chování v postkomunistických zemích vysvětlovala s odkazem na hodnotovou proměnu spjatou s rozšiřováním individualismu a postmaterialismu. V rámci druhého pohledu na tuto problematiku byla transformace demografického chování v postkomunistických zemích vysvětlována jako důsledek nepříznivé ekonomické situace, která byla výsledkem přechodu z plánovaného hospodářství na tržní.

Teorie druhého demografického přechodu se poprvé objevila roku 1986 (Lesthaeghe, van de Kaa, 1986). V tomto roce autoři teorie van de Kaa a Ron Lesthaeghe poprvé publikovali svou reflexi nových demografických trendů, které pozorovali v severozápadní Evropě od poloviny šedesátých let. Samotný proces druhého demografického přechodu pohání celá řada společenských změn. Van de Kaa poukazuje (van de Kaa, 1994), že tyto změny se týkají tří dimenzí sociálního systému, kulturní, strukturální a technologické. Kulturní dimenze, která je v rámci jejich přístupu upřednostněna je hlavním hnacím motorem druhého demografického přechodu a zahrnuje právě hodnotové proměny směrem k individualismu a postmaterialismu. Strukturální dimenze zahrnuje procesy modernizace a dimenze technologická odkazuje k šíření masmédií či účinné antikoncepce. Zmiňovaný postmaterialismus se stal určujícím stavebním kamenem teorie. Pojem postmaterialismu je součástí celého procesu tiché revoluce, který konceptualizuje ve svém díle Ronald Inglehart. Inglehart chápe vznik postmaterialismu jako součást širší transformace společnosti (tichá revoluce), při které se proměňují základní hodnoty generací (Inglehart, 1971). Materialistické hodnoty typické důrazem na ekonomické a fyzické bezpečí jsou vystřídány hodnotami postmaterialistickými, které jsou charakteristické důrazem na samostatnost, kvalitu života, možnosti seberealizace individua (Inglehart, 2008).

V polovině devadesátých let probíhala v České republice diskuze nad příčinami tehdejší transformace demografického chování, která se alespoň v počátcích nesla v duchu hodnotová proměna vs. ekonomická transformace. Faktory ekonomické transformace v rámci svých příspěvků akcentovala Jitka Rychtaříková. Poukazovala na to, že rychlost, se kterou se demografické chování obyvatel České republiky změnilo, jasně ukazuje na krizové chování obyvatel, které takto reaguje na razantní proměnu vnějších podmínek, které měly zásadní

dopad na jejich rozhodování o zakládání rodiny (Rychtaříková, 1996). Rychtaříková opírá své stanovisko zvláště o to, že proměna demografického chování v západních zemích probíhala v jiné ekonomické situaci nežli v postkomunistických zemích. Ve zmiňované diskuzi Rychtaříkové oponoval Ladislav Rabušic, který argumentoval v intencích druhého demografického přechodu. Z jeho pohledu byly demografické proměny důsledkem vzniku demokratického prostoru pro svobodné volby a individuální životní styl (Rabušic, 1997). V kohortách narozených v sedmdesátých letech pak vykrytalizovaly nové hodnoty, které se naplno projeví na počátku devadesátých let.

S postupem času přibývalo propracovanějších studií a diskuze se z počátečního dichotomického vnímání příčin změn posunula ke vnímání obou perspektiv v interakci (Sobotka, 2011). Diskuze o příčinách nastolení nového demografického režimu, který se v České republice, potažmo v postkomunistických zemích objevil na počátku devadesátých, je v jistém smyslu stále aktuální. Autoři teorie neurčili konečné stádium druhého demografického přechodu, ke kterému by měla daná populace dojít, aby proces dokončila. Hodnoty v severozápadní Evropě se stále proměňují (např. Polesná, 2013) a proto je namístě sledovat, zda se Česká republika jako součást postkomunistických zemí s odstupem více než dvaceti let od prvního projevu demografických proměn posunula i hlediska hodnotových orientací směrem k individualističtějšími pozicím známým ze severozápadní Evropy.

1 Vývoj hodnotových orientací v České republice

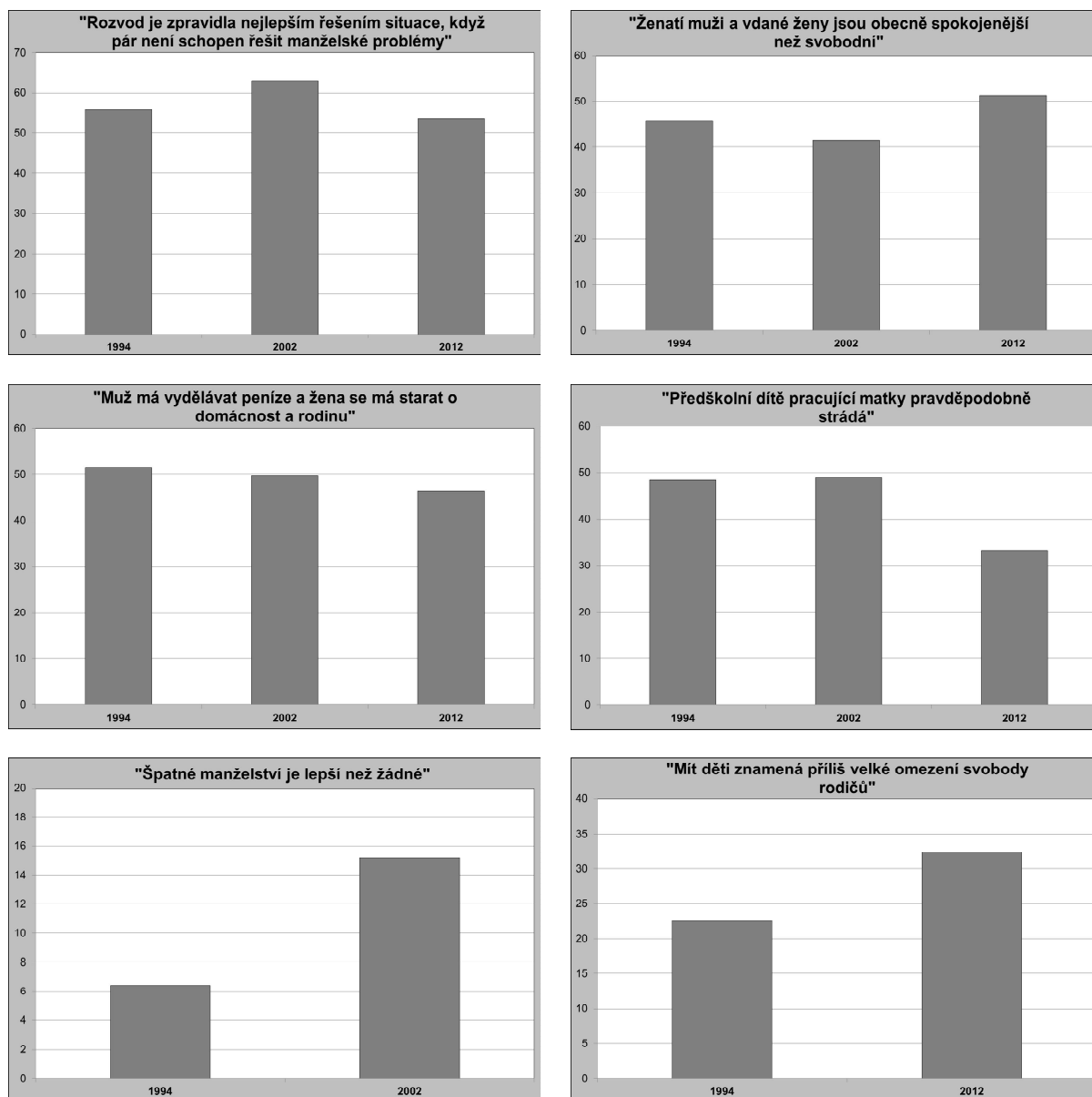
Data ISSP (International Social Survey Programme) umožňují zachytit vývoj hodnotových orientací české populace od revolučních devadesátých let až do současnosti. Vývoj hodnot spjatých s reprodukčním chováním je možné sledovat ve třech letech, a to 1994, 2002 a 2012. Již základní procentuální informace o postojích k rodině, manželství a dalším rodinným hodnotám ukazují, že česká populace prodělala ve sledovaném období zásadní proměnu.

1.1 Trendy liberalizace a individualizace v české společnosti

Ve směru liberalizace se ve sledovaném období vyvíjel postoj českých respondentů k pracující matce předškolního dítěte. Hlavní změnu lze sledovat zvláště mezi lety 2002 a 2012. Souhlas s tímto výrokem se snížil přibližně z jedné poloviny respondentů na jednu třetinu. To, že žena již nově není chápána jako žena starající se výlučně o domácnost, potvrzuje také vývoj postoje českých respondentů k muži jako živiteli rodiny. V tomto případě proměna

postoje není tak výrazná jako z hlediska postoje k pracující matce předškolního dítěte, nicméně náznak změny lze zaznamenat již mezi lety 1994 a 2002. Celkově lze konstatovat, že v souladu s trendy liberalizace, které nastolila západní Evropa před čtyřmi desítkami let, se v české populaci prosazují trendy, které jasně naznačují opouštění tradičního modelu muže živitele. Tyto proměny lze také chápat jako projev druhého demografického přechodu, a to vzhledem k tomu, že na pozadí změn spjatých s druhým demografickým přechodem probíhá také symetrie genderových rolí (Lesthaeghe, Neels, 2002).

Nástup nového hodnotového modelu dokresluje také postoje české populace k rodičovství a rozvodu. Mezi lety 1994 a 2012 se přibližně o deset procentních bodů navýšil souhlas s výrokem, že rodičovství znamená omezení svobody rodičů. Tento vývoj je jasným indikátorem nárůstu individualizačních tendencí v české společnosti. Čeští respondenti jsou také typičtí liberálním postojem k rozvodu. Již v devadesátých letech se více než polovina respondentů vyjádřila, že rozvod je nejlepším řešením v situaci, kdy pár není schopen řešit své problémy. Tento velmi liberální postoj má své kořeny již v dobách komunismu. Rozvodovost v dnešních postkomunistických zemích rostla již dávno před rokem 1989, ukazatel úhrnná rozvodovost pak byl jedním z mála, který se po roce 1990 neodchýlil od svého dřívějšího vývoje, tedy téměř lineárního nárůstu. Nicméně i když je česká populace nadále typická liberálním postojem k rozvodu, mezi lety 2002 a 2012 lze zaznamenat mírný pokles souhlasu s daným výrokem, který vystřídal liberalizaci mezi lety 1994 a 2002.

Obr. 1: Souhlas české populace s vybranými výroky mezi lety 1994-2012, v %

Zdroj dat: ISSP

Poznámka: pokud data neobsahují informaci ze třech časových období, výrok nebyl v daném šetření zařazen do dotazníku

1.2 Rostoucí hodnota manželství na pozadí trendů liberalizace

Výše byly zmíněny postoje, které ve sledovaném období zaznamenaly vývoj směrem k liberalizaci či individualizaci a mohly by být tedy považovány jako symbol šíření druhého demografického přechodu v české společnosti. Nicméně na pozadí tohoto vývoje lze zaznamenat posilování hodnoty manželství. Mezi lety 2002 a 2012 sílí názor českých respondentů o tom, že ženatí muži a vdané ženy jsou spokojenější než svobodní (lze

zaznamenat nárůst přibližně 10 procentních bodů). Dále již mezi lety 1994 a 2002, tedy v období, kdy intenzita sňatečnosti v České republice dosahovala historicky minimálních hodnot, docházelo z hlediska dat ISSP k posílení hodnoty manželství. Přesněji řečeno, souhlas s výrokem, že špatné manželství je lepší nežli žádné se více než zdvojnásobil.

1.3 Šíří se v české společnosti postmaterialistické hodnoty?

Druhým datovým zdrojem, který bude využit v následující části článku je mezinárodní komparativní šetření European Values Study (EVS). Toto šetření prostřednictvím tří vln (1991, 1999 a 2008) umožňuje sledovat nejen vývoj postmaterialistických hodnot. K šíření postmaterialistických hodnot, jak bylo výše uvedeno, dochází na pozadí procesu druhého demografického přechodu, jinými slovy, příklon k postmaterialistickým hodnotám je součástí hodnotové proměny zahrnující proces druhého demografického přechodu. Mezi lety 1991 a 2008 lze na základě dat EVS konstatovat, že i v české populaci došlo k šíření postmaterialismem typických hodnot, tedy hodnot, které dávají důraz na seberealizaci individua nebo kvalitu života. K nárůstu respondentů, které je možné dle Inglehartovy koncepce charakterizovat jako postmaterialisty je možné zaznamenat zvláště mezi lety 1991 a 1999. Mezi lety 1999 a 2008 pak došlo jen k zanedbatelnému nárůstu tohoto typu respondentů. Rabušic poznamenává (Rabušic, 2000), že na podíl postmaterialistů v populaci má zásadní vliv ekonomická nejistota v době dotazování, kterou lze v období šetření v České republice jistě konstatovat. Z tohoto důvodu lze nárůst postmaterialistů v devadesátých letech považovat za překvapující.

Tab. 1: Vývoj postmaterialistické, materialistické a smíšené orientace respondentů v České republice v letech 1991, 1999 a 2008 (v %)

	Postmaterialista	Materialista	Smíšená orientace
1991	5,8	32,1	62,2
1999	9,8	25,3	64,9
2008	10,8	29,4	59,7

Zdroj dat: European Values Study

Poznámka: Postmaterialismus byl měřen na základě Inglehartovy čtyřpoložkové baterie otázek, která je v šetření European Values Study standardně používána

2 Postavení České republiky v rámci evropských zemí

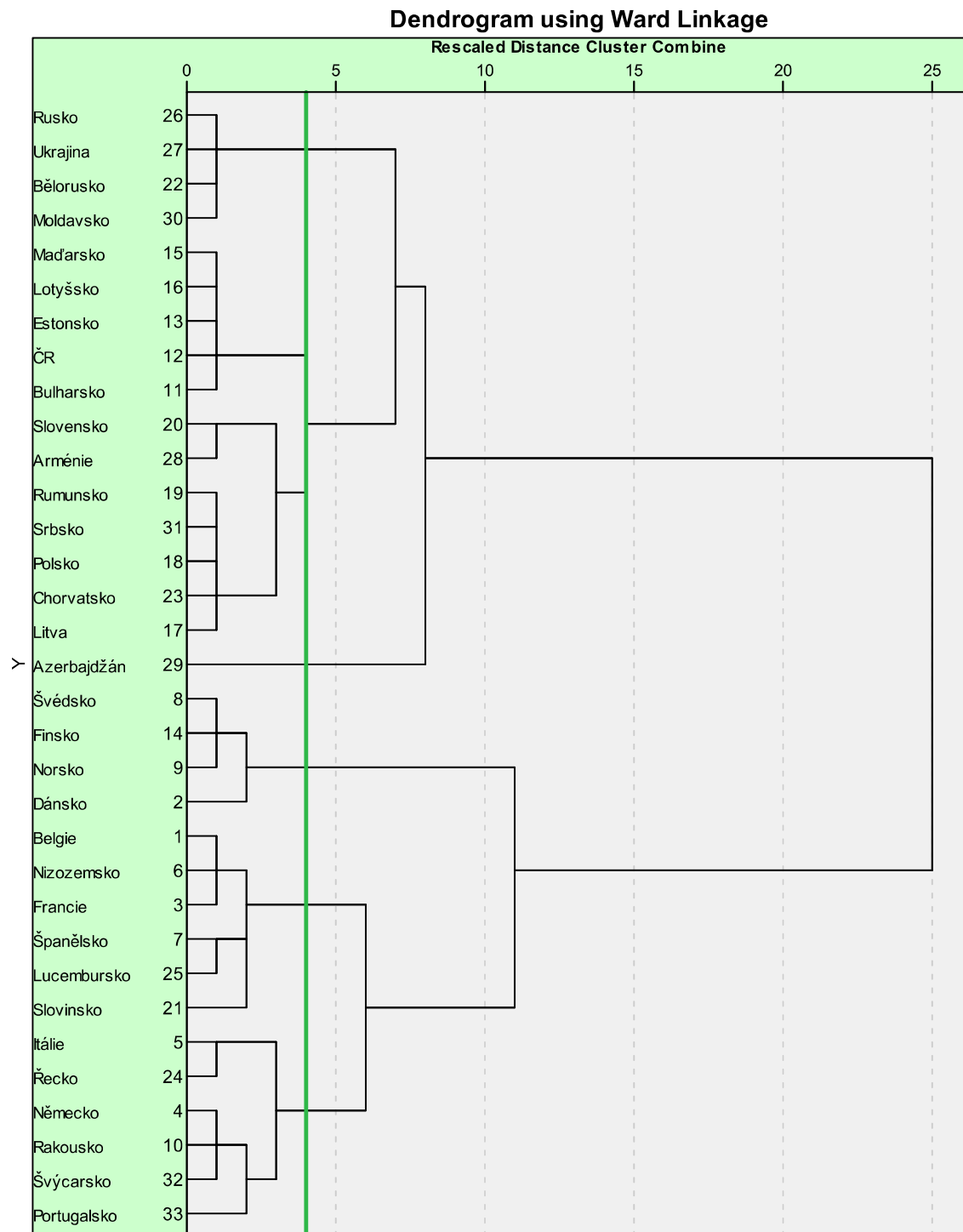
Dosavadní analýza ukázala, že určit směr vývoje hodnotových orientací v české populaci není bezproblémové, na jedné straně se ukazují trendy liberalizace, na straně druhé dochází k oživování hodnoty manželství. Z hlediska druhého demografického přechodu míru přiblížení České republiky k zemím, které se staly průkopníky druhého demografického přechodu, bude možné určit pomocí shlukové analýzy.

Vzhledem k tomu, že z hlediska teorie druhého demografického přechodu je nutné sledovat jak demografické charakteristiky dané země, tak charakteristiky hodnotového systému populace, bylo do analýzy zařazeno pět demografických ukazatelů popisujících reprodukční chování dané země a také procento souhlasu vážící se k sedmi výroky šetřeným v EVS. Do shlukové analýzy vstoupilo 33 evropských zemí a pozornost byla zaměřena na současnou situaci, kterou je v rámci šetření EVS možné rekonstruovat pomocí dat z roku 2008. Hlavní otázkou bylo, do jaké míry se Česká republika přibližuje zemím, kde druhý demografický přechod trvá již desetiletí a jaké je její postavení v rámci ostatních postkomunistických zemí.

Shlukovou analýzou bylo získáno řešení se šesti shluky a jednou zemí vydělující se samostatně - Ázerbájdžán. Upřednostněno bylo řešení s větším počtem shluku z důvodu identifikace drobnějších odlišností mezi shluky. První shluk utvořily převážně země západní Evropy a také Slovinsko a Španělsko, tedy země, kde druhý demografický přechod začal později (Belgie, Francie, Lucembursko, Nizozemsko, Slovinsko, Španělsko). Vzhledem k tomu, že se jedná o země, kde proměna probíhá již desetiletí, řada demografických charakteristik je na pokročilé úrovni. Jedná se například o vysoký průměrný věk matek při narození dítěte, ale také v rámci Evropy vyšší úroveň plodnosti (průměrně 1,7 dítěte na jednu ženu). Dále nejnižší intenzitu sňatečnosti v zemích tvořících tento shluk dokresluje také nejvyšší procento souhlasu s výroky o zastaralosti manželství. Pro země tohoto shluku je typická vysoká míra tolerance nesezdanému soužití nebo svobodnému mateřství. Překvapujícím pak není vyšší podíl respondentů postmaterialistů. Druhý shluk jasně kopíruje geografické rozložení Evropy, je tvořen severoevropskými zeměmi (Dánsko, Finsko, Norsko, Švédsko). Tyto země jakožto průkopníci druhého demografického přechodu vykazují demografické charakteristiky v odpovídající fázi vývoje, tj. úhrnná plodnost blížící se záporné hranici, vysoké procento narozených mimo manželství, vysoký průměrný věk při narození prvního dítěte a další. Z hlediska hodnotových charakteristik lze tyto země

považovat za liberální ve všech ohledech. Třetí shluk utvořila směs jihoevropských a střeoevropských zemí, které jsou typické nižší úrovní plodnosti, nižším procentem dětí narozených mimo manželství a nižší rozvodovostí (Itálie, Německo, Portugalsko, Rakousko, Řecko, Švýcarsko). Hodnotové orientace zemí tohoto shluku nejsou vždy liberální, je zde přikládána nízká tolerance svobodnému mateřství, tradičnější je zde také pohled na pracující matku dítěte.

Obr. 2 - Výsledky shlukové analýzy v evropských zemích na základě demografických charakteristik a charakteristik hodnotových systémů jednotlivých zemích v roce 2008

Zdroj dat: EUROSTAT, European Values Study

Poznámky: Použita Wardova metoda, data byla transformována na z-skóry, výpočet vycházel ze čtvercové euklidovské vzdálenosti

Demografické charakteristiky: úhrnná plodnost, průměrný věk matky při narození dítěte, procento živě narozených mimo manželství, hrubá míra sňatečnosti, hrubá míra rozvodovosti

Hodnotové charakteristiky: podíl souhlasících respondentů s následujícími výroky:

"Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce.

"Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni"

"Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?"

"Chce-li žena dítě, a chce jej vychovávat sama bez muže, schvalujete to, nebo ne?"

"Myslíte si, že žena musí mít děti, aby se splnilo její poslání, nebo to není nutné?"

"Předškolní děti asi trpí, jestliže je jejich matka zaměstnaná"

Podíl postmaterialisticky orientovaných respondentů - měřeno dle čtyřpoložkové baterie

Zbývající tři shluky utvořily postkomunistické země, což naznačuje přetrvávající specifickou postavení v rámci Evropy (pouze Slovinsko se v rámci této analýzy vydělilo a připojilo se ke shluku západoevropských zemí). Čtvrtý shluk byl utvořen pěti postkomunistickými zeměmi, mezi něž patří i Česká republika (Bulharsko, Česká republika, Estonsko, Lotyšsko, Maďarsko). Pro tento shluk je typická vyšší mimomanželská plodnost, téměř srovnatelná se severozápadní Evropou. Ve srovnání s ostatními postkomunistickými zeměmi jsou demografické charakteristiky na pokročilejší úrovni, tedy nejbližší západoevropskému modelu, nicméně hlavním odlišujícím faktorem je nízká úroveň plodnosti, která je typická prakticky pro všechny postkomunistické země. Z hlediska hodnotového se tento shluk od severozápadní Evropy v jistých aspektech odlišuje, je zde přikládána větší důležitost úplné rodině pro štěstí dítěte a také vyšší podpora tvrzení, že žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání. Ostatní hodnotové charakteristiky vykazují spíše znaky liberalizace. Pátý shluk tvořila směs postkomunistických zemí, pro které je typická nízká míra mimomanželské plodnosti a také méně pokročilá úroveň dalších demografických charakteristik (Arménie, Chorvatsko, Litva, Polsko, Rumunsko, Slovensko, Srbsko). Je zde deklarována nižší tolerance jiným formám společného soužití, jako jsou neúplné rodiny, nesezdané soužití nebo svobodné matky. Šestý shluk byl utvořen zeměmi ryze východoevropskými (Bělorusko, Moldavsko, Rusko, Ukrajina). Mnoho demografických charakteristik zemí v tomto shluku nevykazuje známky posunu směrem k západoevropskému modelu a stejně jako u zemí předchozího shluku některé charakteristiky vykazují známky předtransformačního režimu, tj. nižší věk matek při narození prvního dítěte, nižší procento narozených mimo manželství. Hodnotová proměna zde také není příliš patrná. Z hlediska druhého demografického přechodu lze tento shluk považovat za nejméně pokročilý.

Tab. 2 - Průměry zkoumaných charakteristik pro jednotlivé skupiny zemí získané shlukovou analýzou

	1	2	3	4	5	6	7
Úhrnná plodnost	1,7	1,9	1,4	1,5	1,4	1,4	1,9
Procento narozených mimo manželství	42,4	49,2	24,8	45,8	25,2	22,6	12,1
Průměrný věk matek při narození dítěte	30,2	30,3	30,2	28,3	27,8	26,8	26,1
Hrubá míra sňatečnosti	4,1	5,9	4,5	4,6	6,0	7,7	9,1
Hrubá míra rozvodovosti	2,2	2,4	2,0	2,5	1,7	4,4	0,9
Souhlas s výrokem „ <i>Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?</i> “	78,4	57,2	83,0	91,8	87,9	95,1	77,7
Souhlas s „ <i>Myslíte si, že žena musí mít děti, aby se splnilo její poslání, nebo to není nutné?</i> “	36,0	27,6	52,9	76,7	66,3	86,0	93,8
Souhlas s výrokem „ <i>Manželství je zastaralá instituce</i> “	31,7	17,3	25,1	21,6	16,6	20,5	14,6
Souhlas s výrokem „ <i>Chce-li žena dítě, ale chce jej vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to, nebo ne?</i> “	62,0	51,1	40,7	51,9	53,2	50,3	11,0
Souhlas s výrokem „ <i>Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni</i> “	85,9	90,7	74,4	67,0	52,3	54,8	6,7
Souhlas s výrokem „ <i>Předškolní děti asi trpí, jestliže je jejich matka zaměstnaná</i> “	43,0	17,3	65,0	53,1	54,4	61,1	84,9
Podíl respondentů s postmaterialistickou orientací	15,5	19,0	14,8	6,6	6,5	3,5	19,0

Zdroj dat: EVS

Poznámky: ve sloupcích jsou uvedena čísla shluku, ze kterých zemí je shluk utvořen, je specifikováno v textu, ve sloupci sedm jsou uvedeny údaje týkající se Ázerbájdžánu

Závěr

Hodnoty české populace od devadesátých let prošly výraznou proměnou, ne vždy se však ukázalo, že se jednalo o cestu liberalizace či individualizace, kterou nastolila západní Evropa. Shluková analýza potvrdila, že si Česká republika i po více než dvaceti letech od prvního projevu změn ponechává určitá specifika, co se týče charakteristik spojených s druhým demografickým přechodem. Nicméně lze konstatovat, že s výjimkou Slovinska, které se již jasně připojilo k zemím, kde je druhý demografický přechod v pokročilém stádiu, lze České republice v rámci postkomunistických zemí přisoudit postavení, které ukazuje jasné známky přibližování se severozápadnímu modelu. Přibližování postkomunistických zemí severozápadnímu modelu druhého demografického přechodu zdá se probíhá diferencovaně, východní Evropa se ukázala být nejdále této cestě.

Literatura

INGLEHART, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *The American Political Science Review*, 65(2), 991–1017.

INGLEHART, R. (2008). Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31(1-2), 130–146.

Polesná, H. (2013). *Změny reprodukčního chování v evropských zemích z pohledu druhého demografického přechodu* (Diplomová práce). Univerzita Karlova v Praze, Praha.

RABUŠIC, L. (1997). Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii). *Demografie*, 39(2), pp. 114-119.

RABUŠIC, L. (2000). Je česká společnost „postmaterialistická“?. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 36(1), pp. 3-22.

RYCHTAŘÍKOVÁ, J. (1996). Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace. *Demografie*, 38(2), pp. 77-89.

VAN DE KAA, D., & LESTHAEGHE, R. (1986). Twee demografische transitities?. *Mens en Maatschappij (special issues Groei en Krimp)*, 9–24.

VAN DE KAA, D. (1994). The second demographic transition revisited: Theories and expectations. *Population and family in the Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*, 81–126.

SOBOTKA, T. (2011). Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 36(2), pp. 246-296.

Poděkování

Článek vznikl za podpory Grantové agentury České republiky, projekt č. P404/12/1097 „Stane se nízká plodnost v České republice trvalým reprodukčním modelem?“. Článek byl také podpořen projektem č. 260 082 „Aktuální teoretické koncepty a metodologické přístupy k empirickému hodnocení změn sociogeografické a demografické reality“ (SVV Univerzita Karlova v Praze).

Kontakt:

Helena Polesná

Katedra demografie

Přírodovědecká fakulta

RELIK 2014.

Reprodukce lidského kapitálu – vzájemné vazby a souvislosti. 24. – 25. listopadu 2014

Univerzita Karlova v Praze

Albertov 6

128 43 Praha 2

helenapolesna@gmail.com